

A NOSTRA AETATE PÁPAI ENCIKLIKA AKTUÁLIS ÜZENETE

Korreferátum exc. Ilan Mor, Izrael Állam nagykövetének
a DRHE „Nemzet, kultúra, identitás, párbeszéd” című konferenciáján
tartott előadására
Debrecenben, 2016. április 20-án

Köszönjük szépen ezt az előadást, amely egyszerre tekintette át történetileg, és helyezte el a mi korunkban és a mi helyzetünkben a *Nostra aetate*²² című pápai enciklikát. Azt a feladatot kaptam, hogy nagykövet úr előadásához itt, a kálvinista Rómában egy korreferátumot tartsak. Nos, a feladat nem egyszerű, de igyekszem ezt megtenni.

Nostra aetate – így kezdődik az enciklika: „A mi korunkban...” – majd így hangzik a folytatás: „a mi korunknak az a jellemzője, hogy egyre inkább közelebb kerülünk egymáshoz”. Azt gondolom, hogy mindig nagy a kísértés, hogy egy-egy történelmi korszakot olyanná nyilvánítsunk, hogy örökké így fog maradni. 1965-ben, a II. Vatikáni Zsinat idején, amikor átéli a világ az egymásrautaltság, későbbi kifejezéssel a globalizáció első jeleit, akkor még nem tudhattuk, hogy a 21. századba úgy lépünk be, hogy újra felélednek azok az erők, amelyek nemhogy az egymáshoz közeledést, hanem az egymással való szembefordulást, az agressziót, a szétszakadást munkálják. Tehát amikor egy dokumentumot a maga helyén értékelünk, akkor azt azzal az alázattal tegyük, hogy egyikünk sincs az abszolút látás és az abszolút tudás birtokában.

Az én ismereteim szerint az összes eddig keletkezett enciklika közül ez a legrövidebb, amely valaha megszületett a római katolikus egyházban. Ez tehát egy nagyon rövid dokumentum, de éppen ezért illik rá a klasszikus latin mondás kicsit módosított változata. Ha valaki nagyon sokáig beszélt, arra mondták, hogy *multa sed non multum*, ami nagyjából azt jelenti: „Sok beszédnek sok az alja.” Tehát: sokat beszél, de keveset mond. Azt gondolom, hogy a *Nostra aetate* kezdetű enciklikáról azt lehet mondani, hogy *non multa sed multum*: keveset beszél, de sokat mond. Ebben a bevezetéssel együtt is csupán öt szakaszból álló dokumentumban benne van mindazoknak a teoló-

---

22 A II. Vatikáni Zsinat *Nostra Aetate* kezdetű nyilatkozata az Egyház és a nem keresztény vallások kapcsolatáról.

giai és gyakorlati szempontoknak a summája, amit a nagy keleti vallások, az iszlám és a zsidóság értékeiről elmondhatunk, hogy végül megállapítsa, hogy nincs alapja velük szemben semmiféle diszkriminációnak. Ez tehát – ismétlem – a legrövidebb enciklika, de amelyet az egyik legfajsúlyosabb enciklikának tekintünk mi, nem katolikusok. Itt jegyzem meg zárójelben, a történeti hűség kedvéért, hogy annak idején a II. Vatikáni Zsinat dokumentumait magyarul hamarabb lehetett olvasni a protestáns szakfolyóiratokban, mint a római katolikus kiadványokban. Mert a II. Vatikáni Zsinatra nem úgy tekintettek a protestánsok, köztük mi, reformátusok, hogy az katolikus belügy, hanem úgy, hogy itt az egész keresztyénségről van szó – mint ahogy annak idején a reformációban is a keresztyenség megújításáról volt szó.

Éppen ezért, amikor egy végtelenül fontos dokumentumként értékeljük a *Nostra aetate*-t, megint csak a történeti hűség kedvéért jegyezzük meg, hogy amikor a második világháború befejezése után három esztendővel, 1948-ban megalakul az Egyházak Világtanácsa, amely egyesíti a nem katolikus egyházakat,²³ és tanácskoznak Isten rendjéről és a világ zűrzavaráról, akkor nyilvánvalóan bennük van az a rettenetes, szörnyű tapasztalat, amit a Holocaust jelentett, még sokkal inkább, mint ahogy nagykövet úr azt hangsúlyozta az 1965-ös dokumentum kapcsán. Az Egyházak Világtanácsa ekkor megfogalmazza a következő definíciót, amit azóta is kristálytisza érvényességgel kell és lehet idéznünk és terjesztenünk: „Az antiszemitizmus Isten és ember elleni bűn.”²⁴ Ami ezen felül van, az az ördögtől való.

Az antiszemitizmus elutasítása terén tehát közös keresztyén örökségről beszélhetünk, nyilván annak a kinyilvánításával is, hogy mind a római katolikus, mind a protestáns keresztyénségnek volt miért bűnbánatot tartania. Arról a közös keresztyén örökségről, amelynek itt, Debrecenben, akár ezek között a falak között, illetve az akkori hittudományi fakultás tanárai között is nagyon erőteljes hagyománya van. Amikor ennek az egyetemnek, illetve jogelődjének a tanára, Pákozdy László Márton megírja az Ebed Jahve-énekekről szóló tanulmányát, abban az időben, amikor Európában, Hitler Németországában tetőfokára hág a zsidógyűlölet és a hecckampány, akkor ő azok véleményéhez csatlakozik, akik szerint az ÚR szenvedő Szolgája (Ézs 52,13–53,12) nem Jézus Krisztusról szóló prófécia, hanem Izrael népével azonos.²⁵ Lehet, hogy steril teológiai szempontokból sokak szemében vitatható, de végtelenül pozitív és végtelenül fontos, hitvalló kiállás volt egy olyan

---

23 Akkor az ortodox egyházak még nem voltak tagok, ők csak 1961-ben lépnek be.

24 Forrás: Concerns of the churches – The Christian approach to the Jews, 161.

25 ПАКОЗДЫ: Deuterocesajási tanulmányok I., különösen 49–63.

időben, amikor arról szólnak nemcsak az egyházon kívül, hanem az egyház falain belül is a vezető hangok, hogy nekünk semmi közünk ahhoz, ami az Ószövetség, semmi közünk az Ószövetség Istenéhez, nekünk semmi közünk az ókori és a mai, köztünk élő zsidókhöz.

Ahogy a *Nostra aetate*-ban megfogalmazást nyer a két szövetség felbonthatatlan egysége, az összetartozás, nagyon szép bibliai hivatkozással – a Római levélre való utalást (Róm 9–11) már hallottuk – abban, azt gondolom, megint csak egy közös keresztyén tradícióról van szó, amelynek az aktualitását jó szemünk előtt tartani. A 20. századi holland református teológus, Miskotte kicsit provokatív, de nagyon találó megfogalmazása így szól: Az új szövetség mint szövetség az Ószövetségnek a beteljesedése, de az Újszövetség, mint irat, mint írás, csupán egy kommentár az Ószövetséghez.²⁶ Ha valaki a kettőt szét akarja szakítani, az óhatatlanul tévtanításhoz, eretnekséghez és egyebekhez vezet. Mint teológusoknak tudatában kell lennünk, hogy ez egy olyan kérdés, amely nem vesztette el az aktualitását. Hiszen abban a Németországban, amelyikben a hitleri őrzöngés idején a *Deutsche Christen* mozgalma is zászlójára tűzte azt a Markion óta hangoztatott tévtanítást, hogy az Ószövetség nem a miénk, 2014-ben, egy neves teológiai professzor megjelentetett egy cikket, amelyben gyakorlatilag ugyanerre a következtetésre jut.²⁷ Tehát nem mondhatjuk, hogy egyszer s mindenkorra letudtuk ennek a kinyilvánítását, hanem meg lehet és meg kell fogalmazni újra és újra ezt az összetartozást.

A *Nostra aetate* beszél a gyakorlati lépésekről is. Nagykövet úr is hangsúlyozta a tanításnak, az oktatásnak a szerepét. Régi meggyőződésem, s bár inkább kevesebb, mint több sikerrel jártam ennek kapcsán, de itt is nyomatékosítom: nagyon örülnék, ha Magyarországon eljutnánk oda, a történelmi keresztyén felekezetek és a zsidóság, hogy amikor hittankönyveket írunk a saját iskoláink számára, akkor mielőtt beleírnánk, hogy ilyenek a zsidók, ilyenek a katolikusok, kérjük meg őket magukat, hogy foglalják össze nekünk: ők hogyan, milyennek látják saját magukat. Ez nagyon-nagyon fontos lenne. Hiszen hányszor kapjuk magunkat azon, hogy azt mondjuk, hogy „ez így volt a zsidóknál”. S nem is vesszük észre, hogy ezzel egyszerűen kiiktatjuk a látókörünkéből azokat, akik elmondhatnák, hogy az nemcsak „volt”, hanem most is így van. Apróságnak tűnik, de végtelenül fontos elemnek tartom ezt, hiszen azok a teológiai felismerések, amelyek ennek a közös örökségnek, a

26 Vö. MISKOTTE: *Bijbels abc*, 44; Uő: *Wenn die Götter schweigen. Vom Sinn des Alten Testaments*, 166–171. Lásd ehhez még HAILER: *Heiko Miskottes Israel-Theologie als theologisches Kaleidoskop*, 291–316.

27 SLENCZKA: *Die Kirche und das Alte Testament*, 83–119.

szövetség közös gondolatának a feladhatatlan voltát hirdetik, azoknak a tárháza kimeríthetetlen.²⁸

Erre hadd hozzak példát is. Néhány hónappal ezelőtt egy előadást kellett tartanom, és azt a feladatot kaptam, hogy beszéljek arról, mit jelent az idegenség érzése – migráció és agresszió volt a téma – a zsolttárokban. De miután nem volt megszabva, hogy konkrétan melyik zsolttárban, elkezdtem vizsgálni a Zsolttárak könyvének az egészét. Rábukkantam egy szerzőre, aki felvetette a kérdést, hogy vajon mi az oka annak, hogy a Zsolttárak első könyvében (Zsolt 1–41) szinte minden zsolttárnak van külön címfelirata, kivéve az elsőt és a másodikat. Azt mondják a rabbik, ez azért van – írja a szerző –, mert ez a két zsolttár az egész könyvnek a címfelirata, ma úgy mondanánk: prólogusa, bevezetője. Hogy kezdődik az első zsolttár? Az a boldog ember, aki gyönyörködik a Tórában (Zsolt 1,1). Az az igazi izráelita, aki gyönyörködik az Úr törvényében. Hogy kezdődik a második zsolttár? „Miért háborognak a nemzetek?” (Zsolt 2,1), majd így folytatódik: „Félelemmel szolgáljátok az URat, ... csókoljátok a Fiút!” (Zsolt 2,11–12) Azaz megjelenik egymás mellett a zsidóság és a nem-zsidóság, akiknek egyként szól a panaszsolttár, a szabadításért való hálaének, az örvendezés. Tehát van egymástól mit tanulnunk.

Nagykövet úr említette a 2015. decemberi, a *Nostra aetate* 50. évfordulója alkalmából kiadott vatikáni dokumentumot. Én is egy 2015. decemberi dokumentumra szeretnék utalni, amely számomra nagyon sokat mondott. Ez azonban a másik dialóguspartnertől jön. December 3-án ortodox zsidó rabbik csoportja adott ki egy nyilatkozatot arról, hogyan látja az ortodox zsidó rabbik közössége, nyilván nem mindenki, de egy jelentős részük, a keresztyénséggel való kapcsolatát. Felfogható ez úgy is, mint egy válasz az ötvenéves jubileumra, de szerintem annál többről is van szó.

A szöveg szintén nem hosszú, de igen-igen figyelemreméltó. Abból indul ki, hogy *„közel két évezred ellenségeskedése és elidegenedése után mi, ortodox rabbik, gyülekezetvezetők, gyülekezeti intézmények, szemináriumok vezetői Izraelben, az Egyesült Államokban és Európában szeretnénk kihasználni azt a lehetőséget, amely adatott nekünk, szeretnénk a mi mennyei Atyánk akarátát cselekedni azáltal, hogy a kezet, amelyet keresztyén testvéreink felénk kinyújtottak, megragadjuk. Zsidók és keresztyének együtt kell munkálkodjanak azért, hogy korunk kihívásainak meg tudjunk felelni.”*²⁹ Véleményem szerint ez azért

---

28 Az egyház és Izrael kapcsolatához lásd TATAI: Az Egyház és Izrael; FERENCZ: Izráel kistestvére?, 305–319.

29 To Do the Will of Our Father in Heaven: Toward a Partnership between Jews and Christians [A szerző saját fordítása].

figyelemre méltó, mert korábban a zsidó–keresztyén párbeszédéről általában azt gondoltuk, hogy persze vannak liberális rabbik, akik erre nyitottak, de az ortodox rabbiktól ezen a téren nincs sok mindent remélni, mert ők nem akarnak velünk különösebb kapcsolatba kerülni. De most éppen az ortodox rabbik voltak azok, akik, idézve II. János Pált, idézve Benedek pápa megnyilatkozásait, azt mondják, hogy „ahogyan Maimonidész és Juda Hallévi már előttünk kimondták, mi is elismerjük és kimondjuk, hogy a keresztyénség nem véletlen és nem tévedés, hanem Istentől akart és ajándék a népek számára. Jézus kétféle jót hagyott erre a világra. Egyfelől hihetetlen fenséges módon megerősíti a Tóra érvényét, másfelől eltünteti a bálványokat, a népek bálványait és elkötelezi a népeket a Nóéval kötött szövetség megtartására.”³⁰

Számomra ezek nagyon súlyos és nagyon új teológiai megfogalmazások, amelyek egyrészt ott gyökereznek a zsidó hagyományban, másrészt amelyek azt mondják, hogy most már lépünk túl azon, hogy néha közösen lefotózkodunk, néha tartunk egy ünnepséget, aztán mindenki „elmegey a maga sátorába” (vö. 1Kir 12,16). Tehát azt gondolom, hogy a lehetőség és a felelősség egyaránt itt van, azért, hogy tudjunk egymással felszabadító dialógust, felszabadító beszélgetéseket folytatni.

Mert én úgy látom – és most csak Magyarországról beszélek –, hogy a mai magyar társadalomból általánosságban is hiányoznak ezek a felszabadító beszélgetések, amikor arról beszélhetnénk, hogy antiszemitizmus, arról beszélhetnénk, hogy Holocaust. E konferencia előtt említettem nagykövet úrnak, hogy nagyon beteg állapotnak tartom, ha valaki ma Magyarországon azt mondja, hogy látta a „Saul fia” című filmet, de nem tetszett, akkor rögtön azt mondják rá, hogy antiszemita, ha meg azt mondja, hogy látta a „Saul fia” című filmet, és tetszett, akkor azt mondják rá, hogy zsidóbérenc. Ez egy beteg állapot, amin túl kell lépni. Hogy hogyan lehet túllépni, arra nézve szeretném egy kortárs magyar író rövid történetét megosztani a kedves hallgatókkal:

„Kik azok a zsidók? – kérdezte a gyerek a konyhában. Valamit hallott hittanórán, s hogy nemcsak Júdeában éltek, hanem ott a faluban is. Ezt olyan nehéz volt neki összekötni, hogy hogy kerültek oda, olyan marha messzire. S ha már odakerültek, most mégis hol vannak? A nagypapa visszakérdezett:

---

30 Uo.

– *Hogyhogy kik?*

A gyerek:

– *Hogy úgy, hogy kik?*

– *Ja – mondta a nagyapa, épp bort hígított szódával, kell egy kis erő, mondogatta mindig, amikor ivott.*

– *Akiknek görbe az orra – vetette oda, aztán felhajtotta a hígított bort, megtörölte a száját, és elindult a konyhaajtó felé, mert lezártnak tekintette a témát.*

– *Akkor – szólt utána a gyerek... A nagyapa megállt, hogy a gyerekkel való beszélgetés okán ne hajtson-e fel még egy pohárral, sok lesz, gondolta, és visszakérdezett:*

– *Mi van akkor?*

– *Hogy akkor... – fogott bele újra a gyerek – a faluban, azok a zsidók? – És nézett a nagyapára. A nagyapa orrára. – Akiknek görbe az orra.*

A nagyapa túrt egyet az orrán, nem érezte, hogy a gyerek épp azt nézi.

– *Nem, csak azok a görbe orrúak zsidók, akik különben is zsidók.*

– *És a nem görbe orrúakkal is így van? – kérdezte a gyerek. A nagyapa erre már nem válaszolt, megnyitotta az ajtót, s az udvarról bejövő állathangok elnyomták a gyerek szavait. Kilépett. A nagymama keverte a levest.*

– *Tudtak magyarul? – kérdezte a gyerek.*

– *Kik? – kérdezett vissza a nagymama.*

– *A zsidók, akik itt laktak.*

– *Persze – mondta a nagymama. – Magyarok voltak.*

– *Magyarok? – mondta csodálkozva a gyerek. – Azt hittem, zsidók.*

A nagymama nem válaszolt, valami eszébe jutott, de nem akarta a gyerekeknek elmondani. Az a felvásárló, aki a malacokat vette át, akinek a szülei idevalósiak voltak, emlékezett is rájuk, a mozi fölötti házban laktak, tényleg volt egy kisfiúk, meg egy lányuk is, a férfi gabonával kereskedett, az asszony varrónő volt. Biztos a többiek is emlékeztek rájuk, ott a felvásárlásnál egy faluban a gabonakereskedőt meg a varrónőt nem lehet nem ismerni. Mégsem kérdezte meg senki, hogy mi van a felvásárló szüleivel, meg a kistestvérével. Ez a faluból származó ember, aki csak azért került ide, mert felvásárló volt a Váci Húsüzemnél, ő mondta: pont olyan volt, amikor felhajigálták őket a teherautóra, aztán

Ipolyságon, ami a második bécsi döntésnek köszönhetően ismét hazánk része lett, a kisváros vasútállomásán bevagonírozták a különböző falvakból odaszállított embereket, hogy az olyan volt, amilyenek most a malacok. A szomszéd faluban is megálltak, ott már nem voltak sokan, két család, s a parasztok fölkiabáltak, amikor látták, hogy ott van a Weisz Miska is, hogy most perelj, Miska! Mert a Weisz Miska ügyvéd volt, s persze a legrosszabb fajtából. De helytelen volt, hogy kiabáltak, mondta a felvásárló, ezzel a furcsa, senki által nem használt szóval, hogy 'helytelen', mert a Weisz Miska nem azért volt ott, mert rossz ember volt. Weisz Miska ott már nem volt a Weisz Miska, ahogy az ő szülei sem voltak és senki sem volt az, aki korábban volt, mert a karszalagosok, akik a munkát végezték, nem kérdezték, hát te rendes ember vagy, te meg gazember. A karszalagosokat ez egyáltalán nem érdekelte, csak hogy teljesítsék szám szerint a kvótát. Aki ott felkerült a teherautóra, már nem volt más, csak egy darab zsidó.

– Sokan laktak itt? – kérdezte a gyerek.

– Sokan – mondta a nagymama, s hogy egy sem jött vissza közülük, csak az az ember, aki a disznókat felvásárolta. Ő sem akart, de munkaköri kötelezettségből kénytelen volt. Hol a gyerekre nézett, hol a levesbe. Miért is történtek ezek a dolgok – gondolta. Nem értette. És a többi ember sem értette, aki a faluban lakott. Hiába tartották be a tízparancsolatot, hiába kerülték azt a sok-sok halálos meg bocsánatos bűnt, amit a tisztelendő úr felsorolt, mindez nem befolyásolta azt, ami történt. Kavarta a levest, nem akarta, hogy megcsomósodjon a rántás.

– És mi lett a dolgaikkal? – kérdezte a gyerek.

– Milyen dolgaikkal?

– Hát, ami volt nekik. Vagy vihették?

– Ja, nem. Egy magtárba hordták össze, tele lett a hatalmas épület bútorokkal, ruhákkal, szőnyegekkel, gyertyatartókkal. A faluból sokan gondolták, hogy kivárják az alkalmas pillanatot, s kirabolják a magtárat. Ott sündörögtek az épület körül – mondta a nagymama –, meg a kocsmában is erről beszéltek. Elmesélték, hogy mennyi kincs van ott, aranyak meg ezüstök, és hogy végül is miért ne lehetne ez az övéké, úgyse jönnek már vissza, s ha visszajönnének, mégis ki bizonyíthatná rájuk, hogy ők vitték el. Aztán

egy éjjel, amikor az oroszok már egészen közel voltak, amerikai repülők húztak át az égen, és dobálták a bombákat.

– Amerikaiak voltak? – kérdezte a gyerek.

– Azok – mondta a nagymama. – Valaki látta az egyik pilótát, hogy néger volt. A visszavonuló németekre akarták, de néhány épp a magtárra esett, és a robbanás meg utána a tűz mindent tönkretett.

– Nem maradt semmi? – kérdezte a gyerek.

– Semmi – mondta a nagymama.

– Kár – mondta a gyerek.

– Nem – mondta a nagymama.

– Miért? – kérdezte a gyerek.

– Mert legalább tolvajok nem lettünk – mondta a nagymama.

És tovább keverte a levest.³¹

Azt gondolom, ilyen felszabadító beszélgetésekre szükség van, iskolában, egyetemen, gyülekezetben, családban. Csak így juthatunk el oda, ami meggyőződésem szerint a *Nostra aetate*-nak is és minden keresztyén–zsidó együttélésnek, dialógusnak alapvető motívuma, s amit én a magam számára csak úgy tudok összefoglalni, ahogyan azt a 20. század nagy kritikusa, Martin Buber megfogalmazta – aki kritikus tudott lenni a zsidósággal és a keresztyénséggel egyaránt –, amikor a felebaráti szeretet parancsát így fordította le: „Szeresd felebarátodat – ő is olyan, mint te.”³² (3Móz 19,18, vö. Mt 22,39) Azt gondolom, hogy ez a mi dolgunk, lehetőségünk.

Ezekkel a gondolatokkal szeretném megköszönni Nagykövet Úrnak, hogy megosztotta velünk gondolatait. Tudjuk, hogy járt már itt. Amit most adok neki, néhány hete jött ki a nyomdából, s miután az elején őszintén megvallotta, hogy nem sikerült teljesen megbirkózni a magyar nyelvel, egy olyan képeskönyvet szeretnék neki adni, amelyben ennek az épületnek minden domborműve és festménye benne van, magyarázó angol nyelvű szöveggel. Kívánjuk, hogy a *shalom* köszöntés, amellyel bennünket is köszöntött, legyen az ő és szerettei életében, a még Magyarországon töltendő szolgálati idejében és utána is a meghatározó. Természetesen nagykövetként is szívesen visszavárjuk, de ha egyszer az unokájának akarja megmutatni ezt az épületet, akkor nyitva lesz előtte az ajtó, és nyitva lesz a szívünk. Így köszönjük meg és így kérjük az Örökkévaló áldását a közöttünk végzett szolgálatára.

---

31 HÁY: Kik azok, 87–90.

32 BUBER: Die Schrift III., 82.

Köszönjük, amit azért tett, hogy emberek egymással szóba álljanak, egymással szót értsenek, mert ennek valóban nincs alternatívája. Köszönjük, hogy ebben segített bennünket.

Felhasznált irodalom:

A II. Vatikáni Zsinat *Nostra Aetate* kezdetű nyilatkozata az Egyház és a nem keresztény vallások kapcsolatáról, in: <http://uj.katolikus.hu/konyvtar.php?h=9> (utolsó megtekintés: 2017.06.21.)

BUBER, Martin: *Die Schrift III., Das Buch Er rief*, (Die fünf Bücher der Weisung – Drittes Buch), Berlin, Verlag Lambert Schneider [é.n.].

Concerns of the churches: The Christian approach to the Jews, 161. in: <https://www.oikoumene.org/en/resources/documents/assembly/1948-amsterdam/concerns-of-the-churches-the-christian-approach-to-the-jews> (utolsó megtekintés: 2017.06.21.)

FERENCZ Árpád: Izrael kistestvére? Egyház és Zsinagóga a dialektika teológia tükrében, in: Fekete Károly – Kustár Zoltán – Kovács Ábrahám: *Átjárható határok. Ünnepi kötet dr. Gaál Botond professzor 65. születésnapjára* (Acta Theologica Debrecinensis 2), Debrecen, DRHE, 2011, 305–319.

HAILER, Martin: Heiko Miskottes Israel-Theologie als theologisches Kaleidoskop, in: Leiner, Martin – Trowitzsch, Michael (Hg.): *Karl Barths Theologie als europäisches Ereignis*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2008, 291–316.

HÁY János: Kik azok, in: *Uő: Napra jutni*, Budapest, Európa, 2014, 87–90.

MISKOTTE, Kornelis Heiko: *Bijbels abc*, Baarn, Amsterdam, W. Ten Have N. V., 1966.

MISKOTTE, Kornelis Heiko: *Wenn die Götter schweigen. Vom Sinn des Alten Testaments*, München, Chr. Kaiser Verlag, 1963.

PÁKOZDY László Márton: *Deuterocesajási tanulmányok I. Az újabb deuterocesajási kritika ismertetése különös tekintettel az un. Ebedjahve-dalokra*, Pápa, Főiskolai Könyvnyomda, 1940.

PLINIUS MINOR: *Epistulae* [Levelek] 10.96–97.

SLENCZKA, Notger: Die Kirche und das Alte Testament, in: Gräb-Schmidt Elisabeth – Preul, Reiner (Hg.): *Das Alte Testament in der Theologie*

(= Marburger Jahrbuch Theologie. Jg. 25; = Marburger Theologische Studien. Bd. 119), Leipzig, Evangelische Verlagsanstalt, 2013, 83–119.

TATAI István: *Az Egyház és Izrael*, Budapest, Harmat Kiadó/Kálvin Kiadó/KRE, 2010.

To Do the Will of Our Father in Heaven: Toward a Partnership between Jews and Christians, in: <http://cjcuc.com/site/2015/12/03/orthodox-rabbi-nic-statement-on-christianity/> (utolsó megtekintés: 2017.06.21.)